

Henrik Andersson

ODS – træk af en historisk ordbogs historie

The 28-volume historical Ordbog over det danske Sprog (ODS, Dictionary of the Danish Language), by far the most comprehensive dictionary of the Danish language, was initiated c. 1900 by Verner Dahlerup and published 1919–56 by Det Danske Sprog- og Litteraturselskab (DSL, Society for Danish Language and Literature). In 1907, Dahlerup presented his principles for the new dictionary in the periodical *Danske Studier* (Studies in Danish). From his article it appears that ODS was conceived on a much smaller scale than it proved to be after Dahlerup handed over his project to DSL in 1915. The paper explains to what extent DSL did or did not realize the 1907-principles as to entry structure, definitions, etymology, word usage, foreign words etc.

1. Indledning

Den 20. oktober 2005 udkom det femte og sidste af supplementsbindene til Ordbog over det danske Sprog, ODS. Hermed kunne man endelig sige, at værket var afsluttet, for strengt taget havde ODS været over 100 år undervejs, fra grundlæggeren Verner Dahlerup skrev den første seddel 1. august 1901, til sidste supplementsbind kom på gaden.

Jeg vil i det følgende give et indtryk af, hvordan ODS oprindeligt var tænkt, da værket blev grundlagt, og hvordan det faktisk blev. Jeg vil komme ind på, hvordan værket i konceptionsfasen og forskellige stadier af redigeringen har stillet sig til nogle af leksikografiens grundproblemer som: principper for valg af opslagsord, beskrivelse af sproghistoriske forhold, sprogbrugsmarkering og udformning af definitioner. Jeg vil langt fra behandle alle de emner, der kunne have interesse, men alligevel så mange, at behandlingen kun kan blive ret overfladisk. Fremstillingen indeholder ikke meget nyt; det meste kan læses i de fremstillinger, der er nævnt i litteraturlisten, og kan derfor være kendt af mange danskere i forvejen. Ikke desto mindre håber jeg, at artiklen især for nordiske leksikografer uden for Danmark vil have berettigelse som samlet fremstilling af et langt, omsider afsluttet forløb.

2. ODS' historie

2.1. Forudsætningerne

ODS blev grundlagt ca. 1900 af Verner Dahlerup, den senere professor i dansk sprog ved Københavns Universitet. Det, der satte ham i gang, var, at han havde konstateret store mangler i det, der dengang var standard-ordbogen i Danmark, Molbechs Ordbog 1–2, 2. udgave 1859. Dahlerup var inspireret af de store nationalordbogsprojekter i Sverige, Tyskland, England og Holland, men han havde tænkt sig, at afløseren for Molbech skulle være betydelig mere beskeden i omfang end de udenlandske forbilleder. I begyndelsen forestillede han sig en dobbelt Molbech, senere en ordbog på 8–12 bind, men ikke mere.

I årene mellem 1900 og 1. verdenskrigs udbrud arbejdede Dahlerup dels med at tilvejebringe en seddelsamling til brug for den kommende ordbog, dels med udformning af redaktionsprincipper, dels med udgivelsen af et prøvehæfte. Samlingen voksede så meget, at han havde mellem en kvart og en halv million sedler i 1915, en imponerende indsats af én redaktør og et par medhjælpere. Dahlerup udgav i 1909 et prøvehæfte med det alfabetiske interval A–Aarefistel. Prøvehæftet blev distribueret privat, så det er ikke så nemt at få fat i i dag. Det blev i øvrigt godt modtaget.

2.2. Dahlerups plan

Verner Dahlerup offentliggjorde i 1907, to år før udgivelsen af prøvehæftet, en artikel i tidsskriftet *Danske Studier*, hvor han præsenterede de overordnede principper for den ordbog, han var begyndt på. Her forklarede han, på hvilke punkter den nye ordbog skulle adskille sig fra Molbechs, og i hvilke henseender Molbech kunne tjene som forbillede.

Dahlerup mente, at den overordnede plan for Molbechs ordbog var værd at efterligne. Han erklærer:

Jeg vil ligesom han [: Molbech] indskrænke ordbogen til et sådant omfang, at den i hovedsagen kan blive én mands værk og kan gøres færdig i løbet af en forholdsvis kort tid, altså ikke over en halv snes år fra trykningens begyndelse. (Dahlerup 1907:66)

Ak ja. Planen var altså i begyndelsen, at den skulle være omtrent dobbelt så stor som Molbechs, men langt mindre end SAOB, Oxfordordbogen, Grimm og den hollandske ordbog. Den kommende ordbog

skulle renoncere på fuldstændighed til fordel for ensartethed, overskuelighed og gevinsten ved en hurtig produktionstid. Dahlerup kom i 1907 med en forudsigelse, der skulle vise sig at blive alt for sand. For tre af de kæmpemæssige europæiske ordbøger, den svenske, den tyske og den hollandske, vil det gå sådan, at

der vil gå flere menneskealdre med til deres udgivelse, og da sproget selvfølgelig vil forandre sig i løbet af så lang tid, vil de, inden de bliver færdige, være ufuldstændige, netop på grund af deres stræben efter absolut fuldstændighed. Ikke blot fuldstændigheden, men også ensartetheden lider ved langsom udgivelsesmåde; videnskaben gør så raske fremskridt, at selv det fra begyndelsen af bedst ledede ordbogsforetagende må blive forældet for de første binds vedkommende, når slutningen lader vente på sig i et par menneskealdre. (Dahlerup 1907:67)

Verner Dahlerups prognose er ud over sund fornuft grundet på dystre erfaringer inden for dansk ordbogshistorie. Første bind af Videnskaberne Selskabs Ordbog udkom som tangforløsning i 1793, ottende og sidste bind udkom 1905, altså kun et par år før Dahlerups præsentationsartikel, og den blev et uhyre ujævnt værk.

Har Molbechs ordbog sin styrke i dens overordnede rammer, finder Dahlerup, at der er meget at kritisere i detaljen. Der er først og fremmest det vigtige spørgsmål: Hvilke ord skal med og hvilke ikke?

Molbechs ordbog fulgte akademiprincippet, hvorimod Dahlerups skal være deskriptiv. Molbech forviste ifølge Dahlerup alt ”hvad der smager af dialekt, lav talebrug, unational og ukorrekt sprogbrug” (Dahlerup 1907:68). Eller set fra Molbechs side:

Selv den hyppigste Brug af et nydannet Ord, især i Talesproget, giver det ingen Auctoritet, og beviser intet for dets Brugbarhed i den rene Tale og gode Stiil, eller for dets Optagelighed i en Ordbog, saalænge det støder et for Sprogbrugen dannet Øre og den finere Sprogsands. (Molbech 1859:viii)

Blandt Molbechs egne eksempler på sådanne ord er *geburtsdag* og *fødselsdag*. På Molbechs tid var *geburtsdag* det almindelige; ordet *fødselsdag* har vel nærmest virket affekteret dengang, i hvert fald i talesprog. Alligevel optog Molbech det usædvanlige ord *fødselsdag* og udelod *geburtsdag*. Resultatet kan man se i ODS' artikel om ”Geburtsdag”: ”efter midten af 19. aarh. fortrængt af *Fødselsdag*” (ODS VI sp. 732 l. 15f.) og tilsvarende i artiklen ”Fødselsdag”, der har nogle herlige citater, der dokumenterer magtkampen mellem de to ord, dels fra Nicolai Holms ”Glade Aar” (1915): ”Geburtsdag .. holdt vi i Hjemmet, lige til jeg blev

Student (: 1861)” (ODS VI sp. 379 l. 5ff.), dels fra Oehlenschläger: ”Det er min Geburts-- min Fødselsdag, vilde jeg sige” (ODS VI sp. 379 l. 23f.). Kom så ikke og sig, at normative indgreb i sproget ikke kan have effekt! Det er Molbech, vi kan takke (eller klandre) for, at *geburtsdag* blev udkonkurreret af *fødselsdag* i dansk.

Molbechs ordbog havde først og fremmest et pædagogisk (vejledende) formål, hvor Dahlerups overordnet er historisk:

Mit hovedformål er at give et videnskabeligt og praktisk hjælpemiddel til forståelse af sproget i de sidste 200 år, fra Holberg til vore Dage .. jeg kan ikke først og fremmest spørge: ”bør det og det ord bruges?”, men: ”bruges det, eller har det været brugt”?; hvis dette er tilfældet, optager jeg ordet, for så vidt hensynet til bogens omfang tillader det. (Dahlerup 1907:71)

Dahlerup vil have faste tidsgrænser i sprogbeskrivelsen, i modsætning til Molbech, hvis ordbog omhandler det danske sprog ”efter den nuværende sprogbrug”, som det vagt hedder. Han vil inden for visse grænser medtage flere dialektord og flere fremmedord. Kunstigt dannede neologismer medtages, hvis de har været brugt i autentisk sprog, mens der ses bort fra sådanne, der kun har været foreslået uden at slå an. Dahlerup vil ikke udelukke ord, bare fordi de tilhører et bestemt ikke-neutralt stilleje (fx poetisk sprog, folkeligt sprog).

Et er, hvilke ord der skulle med i Dahlerups ordbog, noget andet, hvad der skulle oplyses om de udvalgte ord. Dahlerup fandt, at Molbechs ordbog dels manglede visse ord, dels havde for mange ligegyldige oplysninger om nogle de ord, der blev taget med. Mange af definitionerne var efter Dahlerups mening overflødige og intetsigende, fx bjørn: ’et hos os fremmedt Pattedyr, som lever paa Bierge og i lidet beboede Lande’; løvejagt: ’Jagt efter Løver’. Som Dahlerup skriver: ”Ved han [: han, der bruger en større modersmålsordbog] ikke i forvejen, hvad en bjørn er, skal han ikke blive klogere ved Molbechs forklaring” (Dahlerup 1907:75). I stedet for ævlende eller intetsigende betydningsforklaringer er ordbogens bruger efter Dahlerups mening bedre oplyst med et godt citat. Ved sjældnere ord ville Dahlerup foretrække en lille illustration frem for en omstændelig betydningsforklaring, hvad der praktiseres i prøvehæftet fra 1909.

De ord, der medtages, skal beskrives langt mere fyldestgørende end hos Molbech, med angivelse af overførte betydninger og faste vendinger. Rækkefølgen af betydninger hos Molbech er kritisabel. Enten er den tilfældig, eller også kommer den almindeligste først. Her vil Dahlerup følge et andet princip: ”Først når man som udgangspunkt tager

ordets ældste betydning, vil man kunne vise, hvorledes dets senere betydninger historisk og logisk ("semasiologisk") forholder sig til hverandre". (Dahlerup 1907:76–77). De forskellige betydningers alder skal belyses med citater og andre tidsbestemmelser, og ordene skal forsynes med etymologiske oplysninger for at vise deres slægtskabsforhold til fremmede sprog, men:

den egentlige forhistoriske etymologi [kan] i reglen forbigås, da den som oftest ikke viser noget om ordenes betydninger i dansk. Jeg inddrager mig altså ikke på at undersøge, hvad ord som fader og datter har betydet i det indoeuropæiske grundprog. (Dahlerup 1907:77)

Den nye ordbog skulle i modsætning til Molbechs give mere detaljerede oplysninger om ordenes geografiske udbredelse og angivelse af, om ordene først og fremmest tilhører talesproget eller skriftsproget.

Dette er i hovedtræk de tanker, ODS' grundlægger gjorde sig om ordbogens principper.

2.3. Projektet overtages af DSL

Dahlerup indså efterhånden, at opgaven med den nye ordbog langt oversteg én mands kræfter, så i 1915 overlod han til Det Danske Sprog- og Litteraturselskab, der var blevet stiftet 4 år tidligere, at virkeliggøre ideen. Hermed kom der skred i tingene, og ordbogens plan blev på væsentlige punkter omdefinert. I stedet for Dahlerups 8–12 bind blev omfanget nu beregnet til 15–17 bind, og arbejdet skulle udføres af et team af redaktører, ikke som Dahlerup havde tænkt og Molbech faktisk havde præsteret det, af én enkelt redaktør. DSL's daværende formand, Lis Jacobsen, var en initiativrig dame. Som datter af nationalbankdirektør Marcus Rubin havde hun gode kontakter til tidens politikere og indflydelsesrige personer i det frisindede borgerskab (heriblandt finansministeren (Edvard Brandes), Gyldendals direktør og formanden for Carlsbergfondet), så hun fik en aftale i stand om finansiering og udgivelse af projektet. Sammen med projektets faglige leder, Harald Juul-Jensen, udarbejdede hun et sæt detaljerede redaktionsregler, der blev trykt 1917.

I DSL's regi udkom 1. bind 1919 (et halvbind var udkommet året før, så nogle regner ODS' historie fra 1918). Det var næsten helt redigeret af Juul-Jensen; der dannede sig nemlig hurtigt den fordeling af projektledelsen, at Lis Jacobsen tog sig af ordbogens administration og kontakt til offentligheden samt arbejdets organisation, mens Juul-Jensen

tog sig af det faglige arbejde. Der er stadig folk, der kender ODS som ”Lis Jacobsens ordbog”, men hendes indsats, som ikke skal forklejnes, er i virkeligheden såre beskeden målt i spalter. Hun redigerede intervallet Di–Dims, ca. 35 spalter, herefter trak hun sig tilbage fra redigeringsarbejdet og holdt sig til det administrative.

Det var planen, at der skulle komme et bind om året, og planen blev overholdt et godt stykke tid. Men omfangsberegningerne måtte revideres løbende, viste det sig. Da 3. bind var udkommet i 1921 og man var nået til slutningen af bogstav D, var de 15–17 beregnede bind blevet til 20, og 10 år senere, da man med udsendelsen af bind 10 var nået halvvejs i alfabetet, til bogstav K, hed planen for det samlede værk nu ca. 25 bind. Det kom til at passe meget godt, da det samlede værk jo endte med at blive på 27 egentlige ordbogsbind. Men hvis sandheden skal frem, fortsatte ordbogen med at svulme. Årsagerne var bl.a., at seddelkartoteket blev stadig bedre, at der efterhånden blev medtaget flere fremmedord, end det oprindeligt havde været planen, og at det danske ordforråd fik en voldsom tilvækst efter 1919. De sidste ODS-bind er så bredt redigeret, at det samlede værk anslås at ville have fyldt 38 bind, hvis alle bindene havde haft samme standard som de sidste.

I de 37 år, ODS var under udgivelse, 1919–56, var værket ikke, som i dag, en historisk ordbog, men snarere en samtidsordbog med historisk resonansbund, sådan som det også var Dahlerups plan. Hvert bind blev så vidt muligt ført helt up to date mht. tilvækst i ordforråd og kilde-materiale. Fx kan bindet med bogstav N, der udkom 1933, citere Henri Nathansens roman Mendel Philipsen og Søn, der udkom året før. Og sådan er det hele vejen igennem. Det er først med værkets afslutning i 1956, at ODS blev en historisk ordbog.

DSL supplerede Dahlerups samling, bl.a. med tidligere tilvejebragte samlinger som Israel Levins værdifulde forarbejder til en aldrig realiseret ordbog og Jørgen Blochs omfattende, men ikke fuldstændige forarbejder til en Holbergordbog. Seddelsamlingen blev løbende suppleret. Det betød, at ODS kom til at mangle det enhedspræg, som var en af Dahlerups kongstanker. Tilvækst i ordforrådet gjorde hurtigt de første bind forældede som samtidsordbog, og de første bind tog sig mere og mere underernærede ud i sammenligning med de senere. ODS lignede i begyndelsen ret meget den forbedrede, udvidede Molbech, som den ifølge Dahlerups plan skulle være, men som tiden gik og produktionsplanen blev overskredet, kom den mere og mere til at ligne de europæiske gigantprojekter på godt og ondt. På godt, fordi den endte med at blive en næsten udtømmende beskrivelse af sproget i perioden, på ondt, fordi ordbogen efterhånden mistede de kvaliteter, Dahlerup havde

ønsket, den skulle have: Den blev uensartet i stedet for ensartet, de stadig større artikler blev svære at overskue, og produktionstiden blev så lang, at de første bind var forældede, da de sidste bind udkom. Manglerne var så følelige, at der måtte et supplement til for at gøre værket homogent. Hvor skæv ODS blev, fremgår af, at de tre første supplementsbind supplerer 5½ ODS-bind, intervallet A til og med F, mens der kun skulle to supplementsbind til at afrunde de sidste 21½ ODS-bind, intervallet G til og med Ø.

2.4. Sammenligning af Dahlerups plan og DSL's udførelse

Jeg vil nu demonstrere med nogle konkrete eksempler, i hvilket omfang Dahlerups oprindelige ideer blev realiseret.

Det deskriptive princip blev i alt væsentligt gennemført, både i udvalg og beskrivelse af opslagsord. Ganske vist blev det de anerkendte forfattere, der kom til at sætte det mest fremtrædende præg på ODS, men der var ingen ord, der blev udeladt, fordi de ikke var "fine" nok til at komme med. Hvis man i dag synes, at ODS kan virke lidt sippet i sin beskrivelse af ord, der har med tabuerede områder som fx det seksuelle at gøre, skal man huske på, at den for sin tid nærmest var lovlig frisindet. Aage Hansen, den længst tilknyttede og mest produktive af ODS' redaktører, fortæller:

I 1923 skal der have været stor opstandelse i Finansudvalget fordi et par af medlemmerne under bogstavet F havde fundet et ord der havde såret dem dybt, og de skal have udtrykt deres forundring over at Statens penge blev anvendt til udgivelse af et værk der trykte sådanne uartige ord. (Hansen 1971: 119)

Det kan ikke nægtes, at ODS' overvejende litterære præg også er en styrke. Det gør, at citaterne som regel er præcise, informative og udtryksfulde. Kaj Bom – han blev kendt i offentligheden som "slangmagisteren", men hans enorme viden om det danske sprog var uhyre alsidig og kom også ODS-Supplementet (ODS-S) til stor nytte – blev ansat som redaktør i 1942, og han påtalte en del tilfælde, hvor redaktørerne efter hans mening havde overset især folkelige måder at bruge de beskrevne ord på. Og rigtigt er det da også, at ODS er præget af, at den hovedsagelig er udarbejdet af akademikere fra det bedre borgerskab. Supplementet har tilføjet en del af det stof, som Bom savnede (og i mange tilfælde selv leverede). Selv om det velfriserede sprog har overvægt, er ODS en deskriptiv ordbog. I ganske få tilfælde er naturen gået

over optugtelsen i redaktørernes sprogbeskrivelse, som fx i artiklen *Klimaks*, 'gradvis stigning; stigende skala', hvor der tilføjes: "ogs. (mindre rigtigt) om højdepunkt, kulmination", men i reglen holdt redaktørerne sig på måtten.

2.4.1. Markeringen "vulg."

ODS bruger udtrykket "vulg." (vulgært) om sprogbrug, der forbindes med lav social status, men der ligger ikke noget tilsigtet nedsættende i ordet vulgært i denne sammenhæng. Alligevel valgte ODS-S at bruge andre ord til beskrivelse af lavsproglige fænomener ("lavt talespr." (lavt talesprog), "dagl." (dagligdags), "jarg." (jargon)), dels fordi det ikke er nærliggende at opfatte ordet vulgært som en neutral beskrivelse, dels, og det er faktisk meget værre, fordi markeringen "vulgært" sammenblander to forskellige kategorier: lavsocialt sprog (fx formen *adjøs* for *adjø*) og tabueret sprog (fx *røv*).

2.4.2. Tidsafgrænsning før 1700

Dahlerup savnede faste tidsgrænser i sprogbeskrivelsen hos Molbech, og dem fik han i ODS. Mens SAOB valgte at lave en kontinuerlig beskrivelse af svensk fra 1521 og frem, holdt ODS fast ved Dahlerups begrænsede periode: yngre nydansk, fra 1700 til redaktørens samtid. Hvis de beskrevne ord var ældre end 1700, blev dette oplyst i den etymologiske parentes efter den gængse sproghistoriske periodisering, med termene: *run.*, dvs. sproget i runeindskrifterne, *æda.*, sproget i de ældste danske håndskrifter ca. 1275–1350, *glda.*, gammeldansk ca. 1350–1500, *ænyd.*, ældre nydansk ca. 1500–1700. ODS brugte hovedsagelig de forhåndenværende specialordbøger til disse dateringer, for runesproget Ordlisten i håndudgaven af Wimmers De danske runemindesmærker, for de ældste danske håndskrifter G.F.V. Lunds Det ældste danske skriftsprogs ordforråd, for gammeldansk og ældre nudansk Kalkars ordbog. Hvis der ikke eksplicit er angivet en kilde, betyder forkortelsen *run.* altså 'findes i Wimmers ordliste', *æda.* 'findes i Lunds ordbog', *glda.* og *ænyd.* 'findes hos Kalkar'. Flere af disse kilder lader en del tilbage at ønske – Lunds ordbog er bare et glossar, Kalkars ordbog er ufuldstændig, og dens bestemmelse af folkeviseord som gammeldansk, altså middelaldersprog, er ikke uproblematisk. Der er hermed kun tale om en nødtørftig datering af det ældre danske sprog. Men det fungerer i hovedsagen ganske godt,

og fravalget af selvstændige undersøgelser og problematiserende etymologier har sparet megen tid og bidraget til, at ODS ikke blev en ny skandale a la Videnskabernes Selskabs Ordbog.

2.4.3. Tidsafgrænsning efter 1700

ODS gør et stort nummer ud af at datere ordenes og betydningernes brug inden for perioden 1700 og frem. Ordbogens inventar af faste markeringer er følgende: korstegn, *nu næppe br.*, *foræld.*, *gldgs.*, *l.br.* (evt. *nu l.br.*) og *sj.* (evt. *nu sj.*).

Er et ord, dvs. et opslagsord, en betydning eller et udtryk helt ubrugeligt i redaktørens samtid, markeres det med et kors. I de første ODS-bind var der et omvendt proportionalt forhold mellem materialets spinkelhed og redaktørernes skråsikkerhed. Aage Hansen fortæller:

Ordbogen havde et tegn, et kors, der angav en eller anden form for uddød. Tegnet er en del brugt i de første bind. Men da vi havde oplevet eksempler på at ord og former som vi havde slået ihjel, levede i bedste velgående i en eller anden afkrog af landet, så blev vi modstandere af dødsstraffen og i de senere bind findes tegnet så godt som aldrig. I stedet brugte vi det sikrere udtryk: *nu næppe br.* der dog nok fik en lovlig vid anvendelse. (Hansen 1974:114)

Onde tunger har faktisk hævdet, at betegnelsen *nu næppe br.* blev brugt så hyppigt, at ODS kalder hovedparten af det danske ordforråd *nu næppe br.* Det er dog en overdrivelse, men ODS-S har i mange tilfælde også i den sidste del af alfabetet måttet modificere både korstegnet og markeringen *nu næppe br.*

Selvfølgelig ville det være unfair at bebrejde ODS, at ODS-S har måttet komme med den supplerende oplysning: ”senere øget brug” ved adjektivet *meningsfuld*, der kaldes ”*nu næppe br.*”, for det var sikkert rigtigt, da bogstav M blev redigeret i 1932. Man kan ikke forlange, at ordbogsredaktører har profetiske evner, men der er andre eksempler, hvor korstegn og *nu næppe br.* skyldes mangler i materialet.

Tag fx *Aftenbakke*. Bet. 2, ’om person’, indledes med et korstegn og belægges med to eksempler, Moths ordbog fra ca. 1700, mens det yngste belæg er fra 1818. Her må ODS-S gå ind og modificere korstegnet og tilføje yngre hjemmel i form af et citat fra kilden Danske Folkemaal.

I ret mange tilfælde har Supplementet måttet modificere ”*nu næppe br.*” med formlen ”læs: *sj.* i 20. årh.”, ”læs: i 20. årh. fagl.” og lign.

Til den ældre del af primærperioden bruger ODS også termen *foræld.*, forældet. Ifølge indledningen til bind 1 bruges ”forældet” om ord, der endnu kan bruges i redaktørernes samtid, men tilhører arkaiserende stil eller om gamle ord, der kun bruges ved omtalen af ældre tiders forhold. Termen ”forældet” er uheldig, fordi den ligesom termen ”vulgært” sammenblander to kategorier, historie og stil, der bør holdes adskilt. Tag som konkrete eksempler de to artikler *Adrienne* og *allersom-*. *Adrienne*, ’slobbroklignende damekjole med langt slæb’ er forældet i den forstand, at det er et gammelt ord, der kun bruges om ældre tiders forhold. *Allersom-* er forældet i den forstand, at det bruges i arkaiserende stil, men ellers er fuldt brugeligt i ODS bind 1’s nutid omkring 1919, hvad de yngste to citater af Henrik Pontoppidan og P.E. Benzon da også tyder på.

Først fra og med bind 6 skelnede redaktionen mellem ”foræld.” og ”arkais.”.

Betegnelsen *gldgs.*, gammeldags, bruges ved ord, der på redaktionstidspunktet næsten kun brugtes af den ældre generation, fx glosen *Agtersting* i stedet for *Bagsting*, udtalen [’al.mese] i stedet for [’al.mise].

ODS-S opererer ikke med disse termer. Det er den mangeårige leder af ODS-S Anne Duekildes fortjeneste, at termerne korstegn, *foræld.* og *gldgs.* blev samlet under én hat: *ældre spr.*, i beskrivelsen af det ældre ordforråd, der først kom med i Supplementet. I stedet for *foræld.* bruger ODS-S *hist.* (historisk) til at betegne ord af typen *Adrienne* og *arkais.* om ord af typen *allersom-*.

Hvad termerne *l.br.*, lidet brugt eller brugeligt, og den stærkere *sj.* angår, bruges de i de første seks bind af ODS, selv om eksempelstoffet tyder på, at ordet ikke var sjældent i de ældre århundreder. Her har redaktøren kun haft samtidssproget i tankerne, og i de senere bind bruges da også *nu l.br.*, *nu sj.* i disse tilfælde.

2.4.4. Fremmedord

Dahlerup ville medtage flere fremmedord end Molbech. De låneord, som tilhører eller tilhørte almensproget, skal med, også fordi de kan have udviklet sig betydningsmæssigt som *Examen* i bet. ’undersøgelse’ hos Holberg, *resolut* i bet. ’rundhåndet’, også hos Holberg, *respektiv* i bet. ’højtåret’ (endnu i beg. af 1800-tallet), *Katastrofe* i bet. ’skelsættende begivenhed af glædelig art’, hos fru Gyllembourg. Derimod hører ord som *Bonmot*, *en vogue*, *ladylike*, *Prygelknabe*, *up to date* og *Weltschmerz* efter Dahlerups mening hjemme i en fremmedordbog, ikke

i ODS. Dahlerups begrundelse for at udelade disse ord var, at ”de skrives, udtales og bruges ganske som i vedkommende fremmede sprog, altså i Dansk næsten .. som en slags citater.” (Dahlerup 1907:71).

På dette punkt fulgte DSL ikke Dahlerups princip (hvis man kan tale om et sådant): *Bonmot*, *ladylike*, *Prygelknabe* og *Weltschmerz* kom faktisk med i ODS, og de to tilbageværende, *en vogue* og *up to date*, tog vi med i Supplementet.

Selv om ODS tog flere fremmedord med, end Dahlerup havde forestillet sig, var den meget tilbageholdende på dette punkt i de første mange bind. ODS-S måtte skrive virkelig mange fremmedordsartikler fra grunden af for at opnå egalitet på dette punkt. Supplementet har nok medtaget flere fremmedord, end det var tænkt på noget tidspunkt i ODS’ redigeringstid, navnlig i de sidste bind, fordi samtidsordbogen *Den Danske Ordbog* 1–6 først blev påbegyndt omkring 1990. Fra den dato måtte ODS-S så vidt muligt medtage låneord, der blev optaget i *Den Danske Ordbog*, selv om de kun var spinkelt belagt i slutningen af perioden 1700–1950. Man kan sige, at ODS med undfangelsen af *Den Danske Ordbog* nu også fik rollen som historisk resonansbund for den nye ordbog. Var et fremmedord taget med i *Den Danske Ordbog*, blev et skaldet første belæg fra fx 1950 pludselig interessant for Supplementet. Denne praksis præger de to sidste supplementsbind, som er redigeret efter 1990, men den er i modstrid med hovedværket, der nok førte sprogbeskrivelsen helt op til samtiden, men samtidig som hovedregel prioriterede det ældre sprog højere end nutidssproget, når det kom til stykket, dvs. fx når omfangsberegningerne blev overskredet og der skulle skæres i materialet.

Fremmedordsstoffet er næsten umuligt at afgrænse teoretisk. Lad mig citere ODS’ indledning:

valget af de ord, der medtages, og af dem, der udskydes, [må i mange tilfælde] blive vilkaarligt; vi har medtaget Aluminium, men udeladt Antracit, vi har medtaget applicere, men udeladt aggravere o. a. lign., fordi et valg skulde træffes, men vi vilde dog neppe være kommet i strid med vort princip, om vi havde valgt modsat. (ODS I, XXVII)

Det er da ærlig snak!

2.4.5. Rækkefølgen af betydningerne

Mht. rækkefølgen af betydningerne præciserede Lis Jacobsens og Juul-Jensens redaktionsregler en af Dahlerups ideer. Dahlerups grundtanke var, at for at brugeren kunne få en forestilling om betydningsudvikling,

skulle den ældste sættes først. Det præciseres i DSL's redaktionsregler: Først hedder det, som talt ud af Dahlerups mund: "Ved den rækkefølge, i hvilken betydningsudviklingerne meddeles, er ordets betydningsudvikling bestemmende" (ODS I, XXXVIII). Men så kommer det afgørende: "Den logisk oprindeligste, den primære betydning sættes først, **uafhængigt af om denne er den tidligst forekommende i dansk eller ej**" (ibid.).

Et eksempel på, at graden af tilknytning til ordets grundbetydning vejer tungere end høj alder, ses i artiklen *angribe*, hvis grundbetydning er 'gribe fat i'. Her kommer bet. 2 'øve direkte mekanisk virkning paa' før bet. 5 'gaa løs paa i fjendtlig hensigt' og bet. 6 'om skadelig indvirkning af forskellig art', skønt 5 og 6 kan føres tilbage til begyndelsen af ODS' primærperiode, mens bet. 2 set fra et ODS bind 1-perspektiv tilhører nutidssproget (tidligst belagt 1877).

2.4.6. Definitioner

Dahlerup kritiserede visse af Molbechs betydningsforklaringer, men man skal huske, at han i begyndelsen af artiklen fremhævede betydningsangivelserne som et af fortrinene ved Molbechs ordbog: "på de steder, hvor det er af vigtighed at få betydningerne præcist angivet, og hvor en definition virkelig kan gives, er Molbechs angivelser næsten altid gode og træffende" (Dahlerup 1907:67). Det, Dahlerup ville undgå i den nye ordbog, var lidetsigende, banale eller omstændelige betydningsforklaringer.

Dahlerups idé om illustrationer i stedet for parafraser blev droppet af DSL. Til gengæld kan man i de første bind generelt se en vilje til kortfattetthed: Hvis man sammenligner *Bord* fra bd. 2 med *Stol* fra bd. 22, får man et indtryk af, hvordan grundighed vandt frem på kortfattethedens og lettilgængelighedens bekostning:

Bord defineres således (ODS bet. 2, 1920): "om det stykke bohave, hvis væsentligste del er en vandret plade". Her mærker man Dahlerups nærvær. Det gør man ikke længere i *Stol* bet. 2, 1944, hvor vi får Johs. Brøndum-Nielsen i fri dressur:

brugsgenstand, møbel, indrettet som (flyttelig) siddeplads (for en enkelt person; mods. Bænk), i alm. bestaaende af et (vandret) sæde (af træ, rørfletning, stof, polstring olgn.), understøttet af (3 ell. 4) ben (jf. dog Jagtstol) ell. lave fødder (jf. dog Knub-, Kubbe-, Pudestol) ell. spec. (tillige) gænger (jf. Gyng-, Rokkestol, sml. Rullestol) og (mods. Taburet) som stuemøbel i alm. forsynet med rygstød (jf. Bag-, Rygstol), ofte tillige med arme (jf. Armstol) ell. sidelæn.

Folk, der udtrykker sig uden unødige omsvøb, kalder en spade for en spade. Ganske vist har redaktører af betydningsordbøger netop til opgave, *ikke* at kalde en spade for en spade, men omskrivninger kan gøres mere eller mindre kortfattede.

Ifølge Molbech 1859 betyder en spade: ”et Redskab til at grave Jorden med, hvis Blad sædvanlig er af Jern. (dog haves ogsaa Træspader, som kun ere beslaaede med Jern.) s. [: se] Tørvespade”. Til sammenligning er ODS 1942 omstændelig, både umolbechsk og udahlerupsk, men altså, bevares, udtømmende:

haandredskab til gravning i jord, afgravning ell. afstikning af (græs)tørv olgn., bestaaende af et (i reglen plant ell. svagt buet, rektangulært) træ-ell. (især) staalblad (med ombøjet kant til at træde paa), fastgjort til enden af et næsten lige skaft, der i reglen foroven er forsynet med et tværstykke ell. haandgreb til at fatte om under arbejdet.

Det kan faktisk lade sig gøre at formulere en tilfredsstillende definition kort og præcist, som i Den Danske Ordbog: ’redskab som består af et skaft med en kraftig, skarp metalplade forneden, og som bruges til at grave med, løsne jord med, skære rødder over med m.m.’

Det skulle hermed være demonstreret, at ODS’ definitionspraksis bevægede sig fra et princip om kortfattetethed til en stræben efter at få alt med, hvad der kan føre til unødigt omstændelighed. Især de mange parentetiske forbehold og modifikationer, som var yndet af nogle af redaktørerne, er ikke behagelige for læseren. Det skal retfærdigvis nævnes, at det er let at finde eksempler på korte, træffende betydningsforklaringer i ODS, også i de sidste bind.

3. ODS nu og i fremtiden

Med udsendelsen af det sidste supplementsbind er ODS’ historie ikke slut. En måneds tid efter udsendelsen af ODS-S bind 5, i november 2005, kunne DSL lægge en første version af ODS 1–28 på nettet, til gratis afbenyttelse for enhver med en internetforbindelse. Netudgaven er en del af DSL’s seneste kæmpeprojekt *ordnet.dk*, der skal blive en stor portal for dansk sprog, der under én hat samler både DSL’s leksikografiske og litterære udgivelser og sprogteknologiske initiativer såsom elektroniske tekstkorpora. Netudgaven af ODS er det første skridt, de to næste år vil der blive arbejdet videre med den leksikografiske og sprogteknologiske side af portalen, således at søgefaciliteterne i den

nuværende ret primitive netudgave af ODS vil blive forbedret (en version, der muliggjorde søgning med jokertegn i opslagsord og ordklassespecifik søgning blev allerede lagt ud i marts 2006). ODS-S vil tidligst komme på nettet i løbet af 2007, Den Danske Ordbog, der beskriver nutidssproget og blev afsluttet kort efter ODS-S, vil blive lagt ud, og tekstkorpuset kaldet Korpus 2000 vil blive opdateret, teknisk forbedret og få et stadig mere brugervenligt interface. Senere er det meningen, at Holbergordbogen og Gammeldansk Ordbog skal indlemmes i portalen sammen med serien Danske Klassikere og Selskabets litterære standardudgaver. Men det er endnu fremtidsmusik.

Netversionen af ODS har vakt ret stor opmærksomhed i offentligheden. Især har det været en god historie for medierne, at vi har haft et hold kinesere, der ikke forstod et kvidder dansk, til at taste det store ordbogsværk ind. Mange har spurgt, om det ikke var mere nærliggende at scanne værket, men det ville have været meget mere tidkrævende, have medført flere fejl og være blevet langt dyrere. DSL var så heldig at kunne trække på erfaringerne med digitaliseringen af SAOB og Grimms ordbog. SAOB brugte scanning til at tilvejebringe sin elektroniske version, og det tog ca. 15 år, inden den var tilgængelig. Selv om scanningsudstyret er blevet bedre og bedre, både hvad hardware og software angår, er der stadig så mange fejl, at det er et hårdt og tidkrævende arbejde at læse korrektur. Det kan være slemt nok med almindelig løbende tekst, men rent galt bliver det, når der er tale om avancerede ordbøger med mange forskellige skriftsnit. Grimms ordbog blev tastet ind af et kinesisk bureau, som havde specialiseret sig i den slags opgaver. Grimmprojektet blev styret af en afdeling ved Triers Universitet med det imponerende navn: Kompetenzzentrum für elektronische Erschließungs- und Publikationsverfahren in den Geisteswissenschaften. Princippet var, at to hold kinesere tastede hver sin version af ordbogen ind. Indtasterne markerede eksplicit de steder, hvor de af forskellige grunde havde problemer med at tolke forlægget. De to uafhængige versioner blev kørt sammen i Trier, og umarkerede uoverensstemmelser mellem de to versioner, dvs. indtastningsfejl, blev rettet. Denne fremgangsmåde skulle give en fejlprocent så beskeden som 0,01 promille. DSL valgte den samme fremgangsmåde og lod Trier stå for koordineringen af indtastning og den del af efterbehandlingen, som kunne foretages automatisk. Løsningen har vist sig hurtig, billig og effektiv. Det tog kineserne ca. 9 måneder at taste ODS ind, og indtastningen kostede ca. 800.000 danske kroner, og vi har erfaret, at der faktisk er meget få fejl i det indtastede materiale.

Litteratur

Ordbøger

- Den Danske Ordbog* 1–6. København 2003–2005.
- Kalkar, Otto: *Ordbog til det ældre danske sprog* 1–5. København 1881–1907 (1–4), 1908–1918 (5 (Tillæg)).
- Lund, G.F.V.: *Det ældste danske skriftsprogs ordforråd*. København 1877.
- Molbech = *Molbechs ordbog* 1–2. København 1859.
- Moths ordbog (manuskript, Det Kgl. Bibliotek).
- ODS = *Ordbog over det danske Sprog* 1–28. København 1919–1956.
- ODS-S = *Supplement til Ordbog over det danske Sprog* 1–5. København 1992–2005.
- Videnskabernes Selskabs Ordbog* 1–8. København 1793–1905.
- Wimmer = Wimmer, Ludv. F. A.: *De danske runemindesmærker*: Håndudgave ved Lis Jacobsen. København 1914. Ordsamling: 209–231.

Anden litteratur

- Andersson, Henrik 2006: Om supplementet til Ordbog over det danske Sprog. I: *Nyt fra Sprognævnet* 2006 nr. 1, marts. 1–6.
- Dahlerup, Verner 1907: Principer for ordbogsarbejde. I: *Danske Studier* 1907, 65–78.
- Duekilde, Anne 1974: Brugsbetegnelserne i Ordbog over det danske Sprog. I: *Danske Studier* 1974, 18–54.
- Duekilde, Anne 1995: Hovedværk og supplement. I: *Nordiske studier i leksikografi 3. Rapport fra Konferanse om leksikografi i Norden Reykjavik 7.–10. juni 1995*. Reykjavik. 83–92.
- Hansen, Aage 1971: Ordbog over det danske Sprog. I: *Danske opslagsværker* 4. København. 93–129.
- Hjorth, Poul Lindegård 1970: *Vejledning i brug af Ordbog over det danske Sprog*. Optrykt i ODS bd. 28 fra og med 3. oplag (1983). København.

Henrik Andersson, seniorredaktør
 Det Danske Sprog- og Litteraturselskab
 Christians Brygge 1
 DK-1219 København K
ha@dsl.dk